

1945 és 1956

Az alábbi szöveg a budapesti Bibó-émlékkönyvben látott napvilágot « Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése » címen.

Donáth Ferenc a Magyar Szocialista Munkáspárt egyik alapító tagja és a magyar kommunista mozgalom veteránja. Az ötvenes évek eleje óta kétszer került börtönbe: 1951-ben Kádár Jánossal együtt, s 1956 után, Nagy Imrével együtt. Az 1958 nyarán megrendezett Nagy Imre perben tizenkét évi börtönre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. Azóta agrártudományi kutatásokkal foglalkozik, a magyar mezőgazdaság háború utáni fejlődéséről írt könyvet és tanulmányokat. Budapesten él és élénk figyelemmel kíséri a fiatalabb nemzedék körében végbemenő ellenzéki mozgást.

A több mint hetven magyarországi szerző közreműködésével készült Bibó-émlékkönyv szerkesztőbizottsága Donáth elnöklete alatt végezte munkáját. E — jelenleg még kiadatlan — kötet ismertetésére egy későbbi számunkban visszatérünk.

Az 1945. év kivételes történelmi helyzettel köszöntött rá a társadalmi haladás magyar híveire. Szemük látára, úgyszólván máról-hónapra összeomlottak azok a nagyhatalmú belső erők, amelyek megakadályozták egy feudális szellemű hierarchikus világ felváltását demokratikus társadalmi berendezéssel. A háborúnak, igaz nagy

árát adtuk javakban, életekben. S még nem látjuk végét az áldozatoknak, mivel történelmünk alakulásának inkább csak tárgya, mint cselekvő alakítója vagyunk. Nem rendelkezünk szabadon magunkkal, s ez a körülmény egész társadalmi fejlődésünkre meghatározóan hat.

1945 tavaszán azonban úgy véltük, hogy ölünkbe hullott a szabadság. Eltakarodtak a közéletből, sokan az országból is, akik az örökkévalónak hirdetett úri világ fő haszonélvezői, képviselői, kiszolgálói voltak. A változás különösen vidéken volt szembeszökő. A Hivatal nem működött. Az elcsendesedett előljáróságok, a megüresedett csendőrörsök, a leeresztett redőnyű úri lakok szónál hangosabban hirdették, hogy a régi visszahozhatatlanul elmúlt. Milliók reménykedtek egy nekik való világ eljövételében, s hitüket megerősítette a nagybirtok tavaszi, gyors és gyökeres felosztása a falusi szegények között.

Úgy látszott, a háborútól dúlt ország rendkívüli nehézségei közepette is, hogy megnyílt az út a nép anyagi és szellemi felemelkedéséhez a jószándékú hatalmak támogatásával, akiknek nincs más kívánságuk, mint hogy szomszédainkkal békében, mi magunk demokráciában, szabadságban éljünk. Nincs sürgetőbb feladatunk, mint hogy szót értsünk egymással az ország nagy kérdéseiben, megoldásuk tartalmában és módjában. Végsősoron tehát abban, hogy milyen is legyen a magyar demokrácia.

Pártállásra tekintet nélkül így látta ezt a magyar progresszió, amely a harmincas évek derekán jelentkezett a közéletben. Feltételezte, hogy a demokrácia táborában jelen vannak az egyetértésnek és az együttműködésnek fontos belső feltételei: a magyar dolgozók ügyével szembeni elkötelezettség, s ami ugyanaz, az elkötelezettség, hogy olyan demokratikus átalakulást hajtanak végre, mely radikálisan szakít a múlttal.

Am mi volt a magyar demokrácia alapkérdése 1945-ben? Ezt tisztázzuk előljáróban. Hiszen mi mást tekintünk Bibó István, vagy akárki más közéletiségének megítéléséhez megfelelőbb mércének, mint éppen e kérdésben való állásfoglalását. Hacsak nem az időt fogadjuk el a « legobjektívebb » mércének, a bukott forradalmak, a levert szabadságharcok népe történelmének menetét?

Mi volt tehát a kérdés, aminek megoldásán leginkább múltott közéletünk jövőbeni fejlődése? A demokratikus pártok koalíciója és a szövetség fenntartása közöttük? Vagy a koalíción belül a baloldali pártok pozíciójának erősítése, hogy biztosítva legyenek a társadalmi-gazdasági viszonyok radikális átalakításának hatalmi feltételei? A fasizmus és a reakció elleni küzdelem, a demokrácia önvédelme, amely magába foglalja a restaurációs erők rendészeti elnyomását éppen úgy, mint a pártalapítás és a választójog korlátozása? Ezek nagyon fontos és a politikai élet előterében álló kérdései voltak akkor a magyar demokráciának.

A demokratikus átalakulás kérdése azonban az volt: *sikerül-e, és milyen mértékben a dolgozók számára szilárd, intézményesített pozíciókat biztosítani a közügyek intézésében!* Elindulhat-e olyan fejlődési folyamat, amely nem csupán a kisebbség diktatúráját leplező álparlamentarizmust zárja ki, korrupt képviselőivel együtt, de *túlmutat* a « tiszta demokrácia » játékszabályait megtartó parlamentarizmuson is, mert az csak népképviselet, és nem népuralom?

Igazi demokratikus fordulatot Magyarországon a közügyek intézésének olyan szabályozása hozott volna, amely, tekintettel a kedvezőtlen gazdasági és politikai viszonyokra, *fokozatosan* lehetőséget nyújtott volna, hogy a *dolgozók* közvetlenül részt vegyenek kis és nagyobb közösségeik — a legnagyobb közösség, a nemzet — fontos ügyeinek intézésében.

És hogy egy ilyen fordulat nem az élettől idegen doktriner elképzelés volt 1945-ben, annak bizonyosságát társadalmi fejlődésünk számára akkor legnagyobb jelentőségű ügyünk adta: a földreform gyors és sikeres végrehajtása. A földreform több tizezer — a földigénylő bizottságokban intézkedő — szegényparaszt műve volt, akik sok százezernyi társuk aktív részvételével formálták ki és teremtették meg az új demokratikus földbirtokviszonyokat. A jogszabályok csak rugalmas kereteket nyújtottak ehhez.

1945-ben a demokratikus átalakulás mélységét kevésbé tükrözte a pártokra adott szavazatok száma és aránya. A parlamentáris demokrácia magában ezt nem is képes mutatni, mivel a legdemokratikusabb megoldás is csak a képviseleti rendszeren belül marad. Az átalakulás mélységét hívebben fejezi ki, hogy mennyiben sikerült olyan intézményekkel felcserélni a régieket, amelyek nemcsak a feladatok eredményes megoldására alkalmasak, de egyben a demokrácia iskolái is.

1945-ben a politikai élet magas régióiban kevesen értelmezték a demokráciát úgy, hogy annak mércéje a dolgozó nép közvetlen részvétele a közhatalom gyakorlásában. Ezt a demokráciát egyetlen politikai párt nem képviselte, legfeljebb időlegesen és kivételes esetben. A közéletet a képviseleti demokrácia eseményei, formái, megnyilvánulásai, egyáltalán a pártok foglalkoztatták; a dolgozók közvetlen közéleti tevékenysége alig szerepel a sajtóban, róla mint sokadrendű, jelentéktelen eseményről adnak hírt, vagy éppen mint a demokrácia vadhajtását támadják. Így keletkezett az a látszat, hogy a magyar népnek nem is volt igénye közéletiségre.

A tények mást mutatnak. A hivatalos történetírás elhallgatja vagy jelentéktelennek tünteti fel ezeket az ideológiának ellentmondó, köztudatunkból hiányzó, ám a társadalom és az egyén fejlődése szempontjából leginkább reménykeltő tényeket és összefüggéseket. E tanulmány keretei között nem foglalkozunk az ideológia kérdéseivel, így azzal sem, hogy az 1956-os tömegmozgalom ellenforradalmi törekvések és jelenségek ellenére, miért forradalom.

A tényekre és összefüggésekre is csupán utalhatunk. Csak jelzésszerűen mutathatjuk be, hogy a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatunk alakulása mellett, az 1945 utáni ösztársadalmi fejlődésünk másik kulcskérdésével állunk szemben. És arról is csak vázlatos képet adhatunk, hogyan jelentkezett ez a kérdés Bibó István koncepciójában.

Az 1945-ös népmozgalom nem kivételes jelenség legújabbkori történelmünkben.

a) *A magyar dolgozók az elmúlt fél évszázadban háromszor juttatták kifejezésre, hogy részüket akarják a közhatalom gyakorlásából. A monarchia összeomlása, Horthyék ellenforradalmi rendszerének bukása, Rákosiék diktatúrájának teljes csődje, tehát a társadalmat megrázó és meggondolkodtató nagy válságok során, tömegmegmozdulásokban, tömeges cselekvésekben, meghökkentő természetességgel hatalmi funkciókat ragadtak magukhoz és gyakoroltak. Kísérletet tettek, hogy a dolgozó társadalom és az állam (az állammá szervezett vagy éppen szerveződő társadalmi erők) közötti kapcsolatot új alapokra helyezték.*

Viszonylag nem nagy időközönként *ismétlődő jelenséggel* állunk szemben; *történelmi folyamat részesei vagyunk.*

b) Ez a folyamat a mindennapokban érik és halad előre; növekvő erővel és igényyel jelentkezik; a dolgozó társadalom mind nagyobb és mind összetettebb tömegét magával sodró áramlat.

A dolgozók egyetértése és felkészültsége részben már 1945-ben is, de különösen 1956-ban, nem felső kezdeményezésre, úgyszólván napok alatt, meglepően azonos felfogású népi szerveket hozott létre. Keveset tudunk arról, hogyan formálódik, jön létre ez a konszenzus a dolgozók között, olyan társadalomban, ahol nem kap nyilvánosságot a bíráló, a diktatúrát elutasító álláspont. Ezért volt az, hogy 1956-ban a népfelkelés a közvetlen érdekelteket is meglepetésszerűen érte.

A folyamat előrehaladását — nagy vonalakban — az jellemzi, hogy a népesség növekvő és társadalmilag egyre összetettebb tömege vesz részt a közhatalom gyakorlását igénylő népmozgalomban. 1918-19-ben a városi munkás-ság és a polgárság főként értelmiségi elemei mellett a falvak proletárjai aktivizálódtak. 1944-45-ben a hatalmi feladatokat ellátó különböző népi szervek osztálybázisa kiszélesedett: a proletárok mellett a birtokos rétegek, különösen a dolgozó kisparasztok képviselői tevékenykedtek. A kistulajdonosok részvétele a közhatalom gyakorlásának megreformálásában a folyamat előrehaladását jelezte.

1956: a közhatalom gyakorlásának gyökeres megváltoztatását követelő s úgyszólván az egész lakosságot magával ragadó tömegmozgalom; népfelkelés, amelyet az ország központjában, s néhány városban fegyveres felkelés kísért.

Az előtérben álló fő politikai követelések: az ország függetlensége, a szabadságjogok helyreállítása és a többpártrendszerre való visszatérés időlegesen egyesítették az ország lakosságát, s ez az egyetértés nagy erőt és lendületet adott a mozgalomnak. A felkelést a társadalom különböző rétegeinek mély elégedetlensége váltotta ki a rendszer gazdaságpolitikájával, a termelési-tulajdoni viszonyokkal s nem utolsósorban az államnak azzal a törekvésével szemben, hogy irányítása és ellenőrzése alá vonja a társadalom úgyszólván minden életmegnyilvánulását, figyelmen kívül hagyva az emberek természetes jogi, morális és nemzeti érzéseit. A felkelés egy megalázott, emberi és nemzeti érzéseiben mélyen megbántott nép felháborodásának elemi erejű kitörése volt.

A népet egybefűző változtatni akarás mögött a társadalom osztályainak nagyon is eltérő törekvései húzódtak meg. 1956 mindenekelőtt abban különbözik 1945-től, különösen pedig 1918-19-től, hogy a közhatalom gyakorlásának megváltoztatását nemcsak a dolgozó osztályok követelték, amelyek ettől várják demokratikus, szociális, morális felfogásuk, főként pedig egzisztenciális érdekeik érvényesítését, hanem azok a társadalmi rétegek is, amelyek 1945-ben vesztették el a közéletben kivételesen nagy szerepüket, s 1956-ban régi hatalmi állásuk, befolyásuk és vagyonuk visszaszerzésére törekedtek.

Az 1956-os népfelkelés sajátos jellegét az adja meg, hogy demokratikus és antidemokratikus irányzatok azonos politikai célokért együttesen lépnek fel. A felkelésben órák alatt közös táborba kerültek reakciós restaurátorok, akik döntő vonatkozásban és végső soron az 1945 előtti viszonyok valamiféle demokratikus mázzal bevont változatát kívánták visszahozni, demokraták, akik az 1945-ös parlamentáris demokrácia alapján álltak és akik a közéletet olyan módon kívánták folytatni, ahogyan az 1947-

48-ban megszakadt, és a parlamentáris demokráciát közvetlen demokráciával korrigálni akaró társadalmi erők — elsősorban a munkásosztály. A történelem tanúsítja, hogy ilyen egység átmenetileg létrejön ellentétes érdekű társadalmi csoportok között. Különösen, ha a nemzeti érzés olyan fellángolása táplálja, aminek 1956-ban tanúi és részesei voltunk.

A politikai cselekvés egysége azonban 1956-ban sem szüntette meg, csupán háttérbe szorította azokat a különálló és ellentétes érdekeket, amelyek éppen a fennálló tulajdoni viszonyok megváltoztatására irányuló tömeges cselekvésben jutottak kifejezésre. 1956. november 4-e előtt és utána is.

Ezeknek a tömeges cselekvéseknek különösen nagy a jelentősége a diktatúrában. Mert nemcsak a legközvetlenebbül és ezért a leghitelesebben tájékoztatják a világot a társadalom nagyobb csoportjainak törekvéseiről, de egyúttal az osztály öntudatosodásának felgyorsult szakaszát képezik. Különösen tanulságos ebből a szempontból is a munkástanácsok tevékenységének október 23-a és december 10-e közötti szakasza.

A tömeges cselekvés keretei és színterei: a különböző elnevezésű népi szervek és a népgyűlés, a tüntetés és a tömegmegmozdulás egyéb formái. 1956-ban éppen úgy, mint 1945-ben. A népi szervek tevékenységüket az érdekelt népréteg egyetértésére alapozzák; hatalmi szervnek nyilvánítják magukat, s legitimitásukat a nép bizalmából származtatják. 1956-ban csakúgy mint 1945-ben.

De: *a)* 1956-ban a hatalmi funkciót betöltő népi szervek és a bennük tevékenykedők száma sokkal nagyobb, mint 1945-ben. Nemcsak közigazgatási egységenként alakulnak át általános igazgatási, vagy meghatározott célfeladatok ellátására, mint 1945-ben, hanem hivatalokban, intézményekben, intézetekben, s ami nagyon fontos különbség: termelő és egyéb gazdasági szervezetekben, vállalatokban is. *b)* Nem kormányrendelet vagy valamilyen központi szerv hívja létre, miként 1945-ben az esetek többségében, hanem spontán alakulnak az államvezetés intenciói ellenére. *c)* Sem létrejövetelükben, sem műkö-

désükben nincs szerepe a politikai pártoknak, nem pártkoalíciós jellegű szervezetek. S különösen annak a körülménynek lehetett volna társadalmunk leendő politikai berendezkedésére messzemenő jelentősége, hogy a gazdaságban — mindenekelőtt az iparban —, olyan öngazgatási szervek jöttek létre, amelyekben a munkásszolidaritás dominált, s amelyeket nem osztott meg a pártokhoz való tartozás. Ez azonban már nemcsak a népi szervek keletkezésének és működésének a formai kérdése.

A nép igénye a közhatalom gyakorlására tartalmilag *több is, más is* 1956-ban, mint 1945-ben.

1945-ben ez az igény döntően a helyi hatalmi funkciók gyakorlására irányul. Alakulnak ugyan nagyobb területre terjedő hatáskörrel népi hatalmi szervek (járási, megyei nemzeti bizottságok; a pártok kezdeményezésére létesített Országos Nemzeti Bizottság se nem népi, se nem hatalmi szerv!), ezek azonban egyes kivételektől eltekintve nemigen funkcionálnak, s érdemben csak ott és addig, amíg nem kerülnek a pártok irányítása alá.

1956-ban a népmozgalom a közhatalom gyakorlásának generális kérdését veti fel: *Mi legyen a viszony az állam és a dolgozó társadalom között?* — ahogyan a Nagybudapesti Központi Munkástanácsnak és a munkástanácsok más területi szervezeteinek működésében, még inkább az Országos Munkástanács szervezésében, a kormánnyal folytatott tárgyalásaikon gyakorlatilag jelentkezik. Igaz, a kérdés csírájában már benne van azoknak a nemzeti bizottságoknak az állásfoglalásában, amelyek legfőbb helyi hatalmi szervnek nyilvánítják magukat és *maguk alá rendelik* a közigazgatás helyi hivatali szerveit. Ám *mégis* csak helyi keretek között marad a pártok vezetőit és a kormányt izgalomba hozó kérdés: ki kinek legyen alárendelve, s egyáltalán, milyen jellegű legyen a kapcsolat az állam és a dolgozó társadalom között?

1956 november 4-e után azonban a munkástanácsok az ország és a társadalom alapvető jelentőségű kérdéseinek eldöntésében való részvételükre, az államhatalmi szervek ellenőrzésére jelentették be igényüket. A közhatalom gyakorlásának teljes revízióját követelték.

1956-ban alapvető új jelenség az is, hogy a dolgozó néposztályok tömeges cselekedetükkel nemcsak azt juttatják kifejezésre, hogy a közhatalmat közvetlenül kívánják gyakorolni, hanem az új, népi hatalmi szervek létesítésével egyidejűleg *hozzáfognak a minden rendszer alapját képező termelési-tulajdoni viszonyok megváltoztatásához*. Hangsúlyozzuk újból és újból: ezt nem a pártvezetés vagy a « revizionisták », a koalíciós vagy a koalíción kívüli pártok, pártocskák, a páholyból uszítók, a politikai kalandorok kezdeményezésére és irányítására tették. A kommunista párt vezetésének felhívásai, a vezetésben végrehajtott személycserék azért maradtak hatástalanok — mint ahogy a más irányból érkező tanácsok is —, mert a dolgozók a *maguk útját járták* nem egészen egy évtized keserves, mély nyomokat hagyó tapasztalataitól vezérelve. Min mehetett keresztül a gyárak államosítását 1948-ban még a maga győzelmeként, mámorosan ünneplő munkásság, hogy 1956-ban egységesen állást foglaljon az állami tulajdonú vállalatok közösségi tulajdonba vétele mellett?

Mert mi mást tettek — miután megválasztották munkástanácsaikat, felhatalmazván azokat, hogy átvegyék a vállalatok vezetését, döntsenek és intézkedjenek a tulajdonos hatáskörébe tartozó kérdésekről —, mint hozzáfogtak, hogy *ténylegesen közösségi tulajdonná változtassák az addig állami tulajdonú vállalatokat?* Nem felső kezdeményezésre cselekedtek, mint Jugoszláviában, nem vártak az úgyszólván naponként változó összetételű kormány felhívásaira, mit sem törődtek a tekintélyét és hitelét vesztett Szakszervezeti Tanács felhívásával. Határozottan és gyorsan cselekedtek, mihelyt a történelem az elé a kérdés elé állította őket: mi lesz, mi legyen az államosított vállalatokkal? Hagyják, hogy netán valamilyen « népképviselő » visszaadja a tőkéseknek? Vagy vegyék ők birtokukba, az első, ám döntő jelentőségű lépést megtéve így a valódi közösségi tulajdon kialakításához?

Akár vágyaikat és politikai ösztönüket követték, akár tudatosan, fontos összefüggések ismeretében jártak el,

tagadhatatlan tény marad, és a magyar munkások *történelmi jelentőségű tette*, hogy már november 4-e előtt, az ideiglenes munkástanácsok választásakor, amikor a szocialista-ellenes hangulat hullámai magasra csaptak, egyöntetűen állást foglalt a tőkés viszonyok visszaállítása ellen és a valóban szocialista, közösségi tulajdon kialakítása mellett. A hivatalos történetírás egyetlen gyárra, egyetlen munkástanácsra nem hivatkozhatott, amelyben a kapitalista restaurációt támogatták volna.

És miként értelmezhetnénk másként a « végleges » — november végén, december elején, tehát már az új hatalmi viszonyok között tartott — választásokat, mint *hitevést* olyan tulajdoni viszonyok mellett, amelyekben a termelés objektív feltételeinek tulajdona nem válik külön a munkától, a munkát végzők közösségétől, miként az állami vállalatoknál, és nem is áll szemben vele, miként a tőkés termelési viszonyok között?

A magyar munkások tömeges cselekvése volt ez, amelyről följegyeztetett: « A munkásokat tényleg megszavaztatták, a szavazatokat megszámlálták, több helyen még jegyzőkönyvet is vettek fel a választásokról... » És igazi tanúbizonyság volt amellet, amit már az ideiglenesen választott tanácsok képvisetek: « ... a végleges munkástanácsba túlnyomó többségükben ugyanazok az emberek kerültek, akik az ideiglenes munkástanácsban is benne voltak és így a választások nem változtattak lényegesen a munkástanácsok összetételén. »¹

A magyar társadalom 1956-ban legnépesebb társadalmi rétege, a kistulajdonosok milliói ugyancsak tömeges cselekedeteikkel fejezték ki, hogy a közhatalmat közvetlenül kívánják gyakorolni a *személyi-családi munkán alapuló egyéni tulajdonuk* szabadságának helyreállítása és biztosítása végett. Olyan társadalmi-gazdasági rendszert kívántak, amely elismeri és biztosítja a nem idegen munkaerővel, hanem saját munkával termelő tevékenységbe vont eszközök (föld, felszerelés, kisipari eszközök) szabad tulajdonát. Ezt mondhatjuk: *a személyes munka és az egyéni tulajdon egységének helyreállítására törekedtek*. A dolgozó parasztok felosztották, illetve százezrével hagyták

oda az erőszakkal létesített termelőszövetkezeteket — amelyeket burkolt állami tulajdonnak tekintettek és kezelték. A még egyénileg gazdálkodó többség pedig nyom-bani megszüntetését követelte azoknak a rendelkezéseknek, amelyek különösen a termékek kötelező és a költséget sem mindig fedező áron való átadásával, a termelés szerkezetének és irányának kötelező előírásával — egyébről nem szólva — korlátozták a saját munkán alapuló tulajdon hasznosítását. Ezt nemcsak tömeggyűléseken követelték, hanem meg is semmisítették azokat a nyilván-tartásokat (gazdalapokat), amelyek a tulajdont korlátozó előírásokat tartalmazták. 1956 november 4-e után ország-szerte Paraszttanácsok alakultak. A saját munkán alapuló kistulajdon helyreállítását kívánták a városi és falusi kis-iparosok, kiskereskedők; a dolgozó paraszttal együtt a lakosság nagyobb része.

Végül jelentős és politikailag fontos különbség mutat-kozik 1945-höz képest a népmozgalmaknak a politikai pártokhoz való viszonya tekintetében. 1945-ben a gyárak üzemi bizottságai a két munkáspárt és a szakszervezet befolyása és irányítása alatt állottak. A termelési viszonyok átalakulásának mikéntjét, időpontját, módját a munkások a pártok és a szakszervezet vezetésére bízták. Ennek a bizalomnak 1956-ban nem látjuk nyomát. A változás óriási. A munkások — legalábbis nagy többségükben — nem kívánták érdekeik képviselőit a pártokra bízni. S ez a bizalmatlanság nemcsak a kommunista pártra vonatkozott. Többpártrendszer követeltek november 4-e előtt is és után is. De számos dokumentum alátámasztja azt a feltevést, hogy ezt azért tették — a hivatalos történetírás is erről szól —, mert a többpártrendszerben biztosítékot láttak az egyetlen párt ellenőrizetlen hatalma és kiszolgáltatottságuk ellenében. A munkások között megerősödött a pártoktól való emancipáció folyamata. A munkástanácsok sorozatos határozatai arról, hogy a vállalatokon belül nem engedélyezik pártszervezetek létesítését, nyilván elsősorban az újraszerveződő kommunista párt ellen irányultak — hiszen más párt nem volt —, ám a főmotívum mégis az volt, hogy el akarták

hárítani az osztály egységének megbontását, s ezt az egyiséget a munkástanácsban látták megtestesülni.

Kevés az ismeretünk a dolgozó parasztoknak az 1956-ban új vagy újjáalakuló pártokról vallott nézeteiről. Ám november 4-e után a parasztok nem pártot, hanem paraszttanácsokat kezdtek szervezni.

A felsorolt tények és összefüggések tanúsítják, hogy a magyar demokrácia, egyáltalán társadalmi fejlődésünk rejtett, de valódi alapkérdése: a dolgozók közvetlen részvétele a közhatalom gyakorlásában. Ha vázlatosan is, igyekeztünk rámutatni, hogy olyan történelmi folyamat részesei vagyunk, amelyben a dolgozók növekvő erővel és öntudattal arra törekednek, hogy új alapon rendezzék a társadalom és az állam viszonyát. Száz- és százezrek úgyszólván naponként szerzett és ismétlődő tapasztalata — az gazdaság- és társadalomirányítás érdekeiket sértő, emellett ésszerűtlen vonásairól — táplálja törekvésüket. Előrehaladó folyamat ez, melynek során egyre világosabban mutatkozik az az alapvető összefüggés is, ami a közhatalom gyakorlása és a termelési-tulajdoni viszonyok között fennáll. 1956-ban a dolgozók nem bizzák politikai pártokra és parlamentre érdekeik képviselését, hanem maguk választják meg a termelési-tulajdoni viszonyokat.

A közhatalom gyakorlását igénylő népmozgalom története, elsősorban annak 1956-os szakasza régi kérdéseket új megvilágításba helyez, és új kérdéseket vet fel az elméleti kutatás számára. Így: a gazdaság és társadalom intézményrendszere; középponti hatalom és társadalmi öngazgatás; egypártrendszer és az öngazgatás határai; a pluralitás formái közösségi tulajdonon alapuló társadalomban; közvetlen és képviseleti demokrácia kapcsolata.

1956 ismeretében másként látjuk 1945-öt is. A magasabb csúcsról visszatekintve teljesebb és igazabb képet kapunk a népmozgalom korábbi szakaszáról. Mindenekelőtt a kormánnyal kitört konfliktusáról és ebben a pártok vezetésének szerepéről. Azt reméljük, hogy e környezet ismeretében fogja az olvasó igazán értékelni tudni

Bibó István álláspontját a magyar demokrácia alapkérdésében.

*

1944-45-ben a régi hatalom összeomlását követő népmozgalmat a tömegek erjedése jellemezte, önálló — azaz a pártok központi vezetése által még nem manipulált — politikai élet, százezrek tevékeny részvétele a közügyek intézésében.² Országszerte üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok, termelési bizottságok és egyéb népi szervek alakultak közfunkciók ellátására. Nem helyi, hanem országos mozgalom volt ez, jóllehet változó intenzitású, főként aszerint, hogy a nép és képviselői mennyire öntudatosak vagy « felsőbbség »-et tisztelők. E szervek egy része spontán alakult, működésüket utóbb a kormány rendelettel szabályozta; más részüket a kormány hívta életre. De csak keretet képeztek, amelyet tartalommal a nép törekvései töltöttek meg. Az emberek reménysége egy jobb, emberibb, értelmesebb világ megteremtésében, valamint a népi szervek tagjainak az a meggyőződése, hogy a dolgozók közvetlen cselekvő részvételükkel oldhatják meg egyéni életük s egyben az ország nagy problémáit, élteti a népmozgalom különböző funkciójú szerveit, s kapcsolja össze őket egy áramkörbe.

Ahol az « új világ » megteremtésének vágya hevesen buzog — döntően a Tiszántúlon —, a népi szervek eljárását a *forradalmi demokratizmus* jellemzi. Öntevékenyek, közösségük érdekében gyorsan, határozottan cselekszenek. Ha nincs összhang a kormány rendelkezései és a képviselt nép érdeke között, az utóbbit képviselik. A *népgyűlés* kiemelkedő szerepe táplálja ezt a szellemet. Nem a szónokot hallgató összeterelt nyáj, mint későbbben, hanem vitázó, számonkérő, döntést hozó, bizalmat adó vagy megtagadó *gyülekezet*.

Az 1945 évi népmozgalom legátfogóbb törekvése az volt, hogy a városokban és községekben a népi szervek átvegyék a közhatalom gyakorlását, irányításuk és ellenőrzésük alá vonják a közigazgatás hivatali szerveit.

Mennyire volt ez általános?

Ha figyelembe vesszük, hogy a népi szerveknél az írásbeliség nem volt gyakori, és irataiknak jó része, ahogyan más iratok is, a hivatalok selejtezései, gyakori költözései és gondatlan kezelése következtében elpusztulhatott, feltételezhető, hogy e törekvés dokumentálására sokkal kevesebb irat maradt fenn, mint amennyi községben a közhatalmat népi szervek gyakorolták. Valószínű az is, hogy e szervek jó része, miután 1944 december végén megalakult a kormány, vita és tiltakozás nélkül utat engedett, amikor a kormány reorganizálta a közigazgatás hivatali szervezetét. Miután a pártok vezetősége szembeszállt a közhatalom gyakorlására irányuló népi törekvéssel, nem is egy nemzeti bizottság — amelyben már keveredett a népi jelleg a koalíciós jelleggel — követte a pártvezetőségek intencióját.

A népmozgalom lendületét, a közhatalom gyakorlására emelt igény erejét a korszak vezető politikusainak írásai is alátámasztják. Erdei Ferenc belügyminiszter 1944 decemberében *A közigazgatás ideiglenes rendezéséről* szóló cikkében így ír: « ... nincs kitaposott útja az önkormányzati rendszernek. El kell tehát indulnunk a népi önkormányzat új és járatlan útján, hogy az új ország és az új demokratikus népi közigazgatás kiépülhessen. Megkönnyíti a belügyminiszter munkáját, hogy a magyar nép mindenütt már elindult ezen az úton (...) nemzeti bizottságok alakultak (...) megteremtették az önkormányzat népképviseleti szerveit, és megválasztották a városi és községi igazgatás vezető képviselőit. » A népmozgalom erejére utal az idézett megállapítás mellett az is, hogy Erdei szerint a kormány nem tehet mást, mint hogy « alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szerveket, egységesíti, összekapcsolja őket, és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket ».³

Révai József a népmozgalmat úgy jellemzi, hogy az « viszonylag mély és széles demokratikus tömegmozgalom ». Azt írja, hogy « ... a néptömegekben hatalmas erjedés és mozgalom indult meg. Szerte az országban (..) különféle népi szervek keletkeztek ». Hangsúlyozza, hogy

a lakosság, sőt a megmaradt igazgatás is a közfunkciókat gyakorló nemzeti bizottságokat « .. vezető államhatalmi szervnek ismerte el ».⁴

Mindennél meggyőzőbben igazolja azonban a közhatalom gyakorlására emelt népi igény erejét és nagy társadalmi jelentőségét az a tény, hogy az új központi hatalom úgyszólván születésének első percében szembefordul vele, s tőle telhetőleg mindent elkövet elfojtására. Rendeleteket hoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordul segítségért, megtorlással fenyegeti a renitens nemzeti bizottságokat és tagjaikat. 1945 első hónapjaiban a kormány egyik főgondja volt a nemzeti bizottságok megrendszabályozása: kizorítása a közhatalom gyakorlásából. Így járt volna-e el, ha csupán lokális, elszigetelt jelenségről lett volna szó, ahogyan erről egyik-másik történészünk vélekedik.

Erdei Ferenc tévedett. Egy hét sem telt el említett cíkkének megjelenése után, hogy a pártvezetőségek hozzájárulásával napvilágot látott a kormány rendelete,⁵ amely a nemzeti bizottságokat kirekesztette a közhatalom gyakorlásából, s ezzel kezdetét vette a régi, antidemokratikus igazgatási rendszer helyreállítása.⁶

S mit tettek a közügyeket intéző nemzeti bizottságok? Továbbra is úgy intézkedtek, rendelkeztek a közigazgatás helyi szerveivel, mintha a kormány tiltó rendelkezése meg sem jelent volna. A lakosság és a tisztviselők is helyi hatalmi szervnek ismerik el a nemzeti bizottságokat és még hónapokig követik rendelkezéseiket.

A konfliktus nyilvánvaló. Másként értelmezték a demokráciát « fent », és másként a renitens nemzeti bizottságok, amelyek tevékenységükkel azt juttatták kifejezésre, hogy — legalábbis helyi keretek között — új alapon kívánják rendezni a dolgozó társadalom és az állam viszonyát.

A konfliktus e sokrétű kapcsolat két alapvető vonatkozásában csúcsosodott ki. A renitensek a kormányrendelet megjelenése után főleg két kérdésben ragaszkodtak már gyakorolt hatáskörükhöz. Kifogástalan politikai érzékről, a hatalom kérdéseiben való tájékozottságukról tettek tanúságot.

1. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a helyi igazgatás tisztviselői tőlük kapják megbízatásukat, legalábbis hozzájárulásuk nélkül közügyet senki ne intézhessen. Nemcsak a helyi igazgatás feletti jogállásukat fejezték ki ilyen módon, de fontos feltételét látták benne, hogy a hatalmat a jövőben a dolgozók érdekében gyakorolják. 1945 első hónapjaiban a demokratikusan gondolkodó tömegek törekvése, hol erőteljesen, hol elmosódottabban arra irányult, hogy ne csak a régi reakciós tisztviselőket váltsa fel demokratákkal, hanem hogy *a régi igazgatási rendszert olyan új demokratikus rendszerrel cserélje fel, amelyben a dolgozók demokratikus hatalma kifejezésre jut a népszerveinek szupremációjában a hivatásos igazgatási szervek felett.* Ez annak a « mély erjedés »-nek a lényege, amiről Révai József is említést tesz, és amelyet egyik-másik nemzeti bizottság oly világosan és szépen fogalmazott meg.

2. A renitens nemzeti bizottságok ragaszkodtak ahhoz, hogy továbbra is befolyást gyakoroljanak a rendőrség szervezetére és működésére. 1944 őszén a népi szervek létrehozták saját erőszakszervezeteiket. Felfegyverezni nem tudták, de tagjait és parancsnokait a szemükben legmegbízhatóbb lakosok közül választották ki. S azután is, hogy nemzeti bizottsággá alakultak, természetesnek tartják, hogy utasítsák, ellenőrizzék a szervezet tagjait, kinevezzék vagy leváltsák őket. Ténykedésükben nem az a leginkább figyelemreméltó, hogy új karhatalmat szerveznek, hanem hogy *új viszonyt alakítanak ki és törekednek fenntartani a dolgozó társadalom (ennek képviselői) és az államhatalom erőszakszervezete között.* A demokrácia, egyáltalán mindenfajta államhatalom egyik alapvető kérdésére ténykedésükkel így módon válaszoltak.

A kormány január 5-i rendeletének tehát nem volt foganatja. Miklós Béla tábornok, miniszterelnök már február 18-i beszédében a belső rend felforgatásával vádolja a nemzeti bizottságokat. A Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordul panasszal, s a Bizottságra hivatkozva bejelenti, hogy a legnagyobb eréllyel és kérlelhetetlen szigorral töri le a felforgatókat.⁷ De ilyenfajta rendcsináláshoz

nem számolhatott a rendőrséggel. Ahogyan kudarcot vallottak utóbb azok a kísérletek is, hogy rendőrségi beavatkozással vegyék vissza ezer és ezer szegényparaszttól a juttatott földet.

A miniszterelnök tehát újabb, a januárinál szigorúbb rendelettervezetet készített és jóváhagyás végett a pártközi értekezlet elé terjesztette. A ránkmaradt jegyzőkönyv azért nagybecsű, mert tartalmazza a pártvezetőségek állásfoglalását a magyar demokrácia alapvető kérdésében.⁸

Nem szorul különösebb magyarázatra a «rend és jogbiztonság» pártjainak állásfoglalása. A Kisgazdapárt vezetősége tartalmilag és formailag helyeselte a rendelettervezetet. Ez megfelelt a pártot támogató falusi és városi birtokos rétegek hangulatának, amelyek a háború, a megszállások, a megváltozott politikai viszonyok okozta bizonytalanság helyébe normális életviszonyokat, a termeléshez szükséges biztonság és rend helyreállítását áhítozták.

Tízánál ellenálló nemzeti bizottságaiban azonban ott voltak e birtokos réteg képviselői is, akik egyesek voltak a szegényebb rétegek képviselőivel az igazgatási hatalom új gyakorlatában, esetenként hangadó szerepet vittek. *Fontos jelenség, hogy e kérdésben a választóvonal nem a pártok között, hanem a pártokon belül húzódott.*

A Szociáldemokrata Párt vezetése is a «rend», azaz a régi igazgatás «rendjének» oldalán állt, a közügyek intézésére emelt népi igényt elutasította. A pártértekezletről készített feljegyzésben olvasható: «A Szociáldemokrata Párt csatlakozik minden olyan javaslatához, amely a nemzeti bizottságok dolgában rendet kíván teremteni, hogy az eddigi túlkapások megszűnjenek.»

Horthyék ellenforradalmának álpárlamentáris rendszerébe beilleszkedett pártvezetőségek számára mi más is lehetne, mint rendetlenség és túlkapás, ha a dolgozók önállóan és cselekvően keresik az útját annak, hogy közvetlen részvételükkel intézzék a közügyeket?

És mit képviselt a Magyar Kommunista Párt, amelynek sokkal nagyobb befolyása volt, különösen 1945 első felében, az új társadalmi-gazdasági viszonyok kialakítására, mint a koalíció többi pártjának? A nemzeti bizott-

ságok nagy politikai szerepét emeli ki a kezdeményezés, az ellenőrzés, a javaslattétel terén. A lényegi kérdésben azonban nem a népi közigazgatást követelőkkel tart, hanem a miniszterelnök antidemokratikus álláspontjával szolidáris: végrehajtó hatalmat csak a kormány gyakorolhat, a neki feltétlenül engedelmeskedő, fegyelmileg alárendelt, egzisztenciálisan kiszolgáltatott hivatalnokokkal. Az emigrációból hazatért kommunista vezetők a centralizált államhatalom szervezetének fenntartását kívánták. Tudták, miért.

A pártvezetés következetesen ezt az álláspontot képviselte a miniszterelnök rendlettervezetét tárgyaló 1945. március 19-- pártközi értekezleten is. Helyesli a nemzeti bizottságok kizárását a közhatalom gyakorlásából, tehát a tervezet lényegét. Ám a kormányra gyakorlandó tömegnyomás szempontjára tekintettel nem kívánja a kormány tekintélyét erősíteni oly módon, hogy a nemzeti bizottság hatáskörét a kormány szabályozza rendeletileg. Ezért javasolja, hogy ehelyett a pártok felhívással forduljanak a nemzeti bizottságokhoz, s ez tartalmazza a következőket:

« 1. Annak leszögezését, hogy a nemzeti bizottságok nem hatóságok, nem avatkozhatnak be a közigazgatásba és elítélné az ilyen irányú túllépéseket. A nemzeti bizottságok nem alkothatnak a kormányhatóságok mellett második hatalmi szervet.

2. A felhívásnak hangsúlyozni kellene, hogy a nemzeti bizottságok tanácsadó és ellenőrző szervek (természetesen egy ellenőrző szerv minden jogával, tehát a szükséges betekintési joggal) és a nép mozgósításának szervei a reakció elleni harcra.

3. A felhívásnak állást kellene foglalnia minden kísérlet és tendencia ellen, amely arra irányul, hogy a nemzeti bizottságok hatáskörét megszüntesse és őket pusztá panaszhivatallá degradálja. »

Kommentálni ezt már nem szükséges. Csupán utalunk a 3. pont megtévesztő jellegére. Miután az 1. pont megfosztja a nemzeti bizottságokat a ténylegesen gyakorolt hatáskörtől, a 3. pont harcot hirdet a bizottságok hatáskörét megszükiteni akarók ellen.

Magyarázatra az szorul: az emigrációból visszatért kommunista vezetők miért helyezkedtek szembe a dolgozók törekvéseivel?

Az emigráns vezetők 1944 szeptember végén Moszkvában tarott üléseiről készült feljegyzések részben feleletet adnak ezekre a kérdésekre. Az üléseken a párt politikai irányvonalát vitatták meg, többek között: mi legyen a pártvezetés álláspontja a várható népmozgalom és a kormány viszonyát illetően. A hivatkozott tanulmány csupán idéz a dokumentumokból, de így is elegendő felvilágosítást ad kérdéseinkre.

Kellenek-e nemzeti bizottságok és mire? — hangzott Révai ismert cikkének címe 1945 januárjában. A moszkvai tanácskozáson Révai erre így válaszolt: az új magyar kormány aligha lesz olyan demokratikus, mint Bulgáriában, s ezért «előre kell hajtani». «Forradalmi, népi demokratikus, alulról jött szerveket akarunk teremteni. Ha a tömegek mozgásba jönnek, ezek lesznek leginkább kitéve a tömegek nyomásának», amit persze továbbítanak a kormány felé. Erre kellenek az «alulról jött szervek» (nemzeti bizottságok, üzemi bizottságok), nem másért; nem feltétlenül és csak addig kellenek, amíg a nyomásra (a kormányban az erőviszonyok megváltoztatására) szükség van — ahogyan ezt utóbb a magyar pártvezetés gyakorlata világosan megmutatta. Ezt fogalmazza meg Révai nyíltan az 1944-es moszkvai tanácskozáson válaszolva arra a kérdésre: mi legyen a pártvezetés álláspontja a nemzeti bizottságok (népmozgalom) és a központi hatalom viszonyát illetően.

«Osztályharc kérdése. Mi jobb nekünk, ha a kormányhatalom ellenőrzi ezeket, vagy ezek a kormányhatalmat? Hol lesz a pártnak nagyobb befolyása? Előre felelni rá nem tudunk.» Kissé időzzünk el az idézetnél. Az «osztályharc kérdése», nyilvánvaló, a hatalomért folyó harc kérése, a régi rendszer összeomlásának és az új kialakításának történelmi időszakában. «Mi jobb nekünk, ha a kormányhatalom ellenőrzi ezeket, vagy ezek a kormányhatalmat?» De kik is azok az «ezek»? Kikre utal Révai magukat elhatároló, távolságtartó kifejezése? A nemzeti

bizottságokra, a mozgásba jött népi szervekre. S az ezekkel szemben kik is azok a « nekünk »? Nyilván az értekezleten résztvevő vezetők. « Mi jobb nekünk (...), hol lesz a pártnak nagyobb befolyása? » Ez a mérték! S 1945-ben valóban ez a szempont vált gyakorlattá a nemzeti bizottságok megrendszabályozásában. Ez lett volna az új, a népi demokrácia, amelyről Révai József olyan sokat írt és beszélt?

Még csak arról szólunk röviden, hogy a párt vezetése az első perctől kezdve miért utasította el, hogy a nemzeti bizottságok hatalmi szervekként részt vegyenek az igazgatásban. Rákosi a moszkvai értekezleten azt mondta: « Kettős hatalom nem kell. De ez nem azt jelenti, hogy a tömegek befolyását kiküszöböljük. » Feltételezhető, hogy ebben az állásfoglalásban szerepe volt a nemzetközi és a belső viszonyok alakulásának, az élet normalizálásához fűződő érdekeknek. Bizonyos pedig, hogy *a dolgozók önálló és cselekvő politikai életének intézményesítését pro futuro nem tartották kívánatosnak*. Nem illett bele a szocializmusnak abba a koncepciójába, amelynek előfeltétele a párt- és államvezetés átfogó, kizárólagos és ellenőrizhetetlen hatalma.

A Nemzeti Parasztpárt — Bibó István pártja — a kommunisták álláspontját támogatta. Ám az értekezleten Erdei Ferenc rámutatott az érem másik oldalára, amit a többi párt képviselője nem tett. « ... azon a két területen — mondta —, tehát a közigazgatásban és a közrendészetben, ahol a nemzeti bizottságok túlkapásai megtörténtek, a kormány minél sürgősebben hajtson végre valóban demokratikus rendezést, hogy ne álljanak elő olyan esetek, amikor lehetetlen nem fellépni a politikai szerveknek a visszásságok ellen. » Nincs miért csodálkoznunk, hogy hiába hívott fel a belügyminiszter a közigazgatás és közrendészet « gyökeresen demokratikus szervezésére », süket fülekre talált a « népi demokráciát » hirdető kommunista és a « tiszta demokráciát » valló kispap vezetőknél, akik a hatalmi pozíciókért folytatott ádáz küzdelemben elsősorban azt mérlegelték, hogy a hatalom megszerzéséhez « mi jobb nekünk ».

Igy érthető, hogy egy hónappal a márciusi pártértekezlet után a kormány nem a közigazgatás és a rendészet gyökeresen demokratikus átszervezését szabályozza, hanem a nemzeti bizottságokat fosztja meg minden hatalmi feladattól.

A vereséget elsősorban nem a kormány rendelete mérte a mozgalomra. Áttörő lendületétől a pártközpontok ellenállása és manipulációja fosztotta meg. A pártok vezetősége szorosabb irányítása alá vonta a helyi pártszerveket, tagjaikat a központ politikájának képviselőjére utasította. Leváltotta azokat a harcos elemeket, akik ennek a szempontnak nem feleltek meg, a legjobb képességűeket más, magasabb funkcióba helyezte, aminek következtében a bizottságok tevékenysége és színvonala csökkent. Viszont megerősödött a nemzeti bizottságok koalíciós jellege és meggyengült népi jellege, szoros kapcsolata a lakossággal. A bizottságok egyre inkább az országos széthúzás és viszály helyi színterei lettek.

*

Hogyan és miben látta Bibó István a magyar demokrácia válságát? Az a szégyenletes felületesség és rosszhiszeműség is, amivel e címen megjelent tanulmányát 1945-ben vitatták, és amivel ma is, sokan hívei közül is, félreismerik, indokolja, hogy előbb erre a kérdésre válaszoljunk.

Mindenekelőtt és legfőképpen abban, hogy *félbemaradt a forradalmi átalakulás*, amely 1945 első hónapjaiban megindult. Közéletünk olyan irányt vett, amely veszélyezteti az évszázadok óta megmerevedett, feudális szemlélettől átítatott magyar társadalom átalakulását demokratikus, szabad közösséggé. Ez volt és maradt Bibó István legfőbb gondja. 1945-48 között írt politikai tanulmányainak középponti gondolata: hogyan lehetne a demokratikus átalakulás félbeszakadt folyamatát újból lendületbe hozni és sikerre vinni?

Ezt a nagyon szerény és magános férfit, aki mögött nem álltak tömegek (pártjában alig ismerték, még kevésbé ismerték el, nem volt tagja a vezetőségnek, még or-

szágyűlési képviselő sem) a lelkiismerete vitte a pártok csatazajától hangos közéletbe. Az a félelem gyötörte, hogy a megállás és a megszállás bizonyos jelenségei következtében kivételes történelmi alkalmat mulasztunk el. Szemében 1945 a legnagyobb jelentőségű változás 1514 óta történelmünkben. Azt tartotta, hogy Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen.

Félbeszakadtnak a társadalmi átalakulást pedig azért látta, mert az ő számára a demokrácia több volt, mint népképviselő, amely a demokratikus pártok — akár a legtisztább választásokkal — hatalomra jutott, mégoly jószándékú népbarát vezetői valósítanak meg. Nem egyedül volt, aki így gondolkodott. De *az egyetlen volt akkor, aki hangot adott annak, hogy az átalakulás célja a nép uralma*. Tömören, hibátlanul így fogalmazott: «Demokrácia a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni.»⁹

A mondat három igéje közül a harmadik a figyelemre méltó, Bibó gondolkodására és politikai személyiségére is fénycsóvát bocsátó. Nem azt írja, hogy a nép a nem megfelelő vezetőt vissza tudja hívni — a politikai irodalom a visszahívás jogáról beszél, mint a demokrácia egyik főbiztosítékáról —, hanem hogy «el tudja kergetni». S ezt következetesen teszi. A különbség nyilvánvaló. A népuralom e biztosítékánál nem az eljárás szabályozottságára helyezi a hangsúlyt. Persze a szabályozást minden kérdésben fontosnak tartja. Ám ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk, Bibó szemében mindennél fontosabb, hogy a nép tudatában legyen annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Nem a jogszabály, az ünnepélyesen kihirdetett alkotmány a demokrácia igazi biztosítéka, hanem milliók benső magatartása, amely a mindennapok viselkedését megformálja, és képessé teszi a népet, hogy ha kell, elkergesse azokat, akik a demokráciát fenyegetik. Csak századunk története tucatnyi példával igazolta e felfogás helyességét.

A lelki felszabadulás « az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól » ezért kap nála centrális helyet a demokrácia időtálló voltának biztosításában. A forradalmi demokrácia szelleme és politikai érzéke iratja vele, hogy a nép a forradalom útján juthat ki a jobbágyi alázatból és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletéből, mert így megtapasztalja a maga erejét és tudatára jut annak, hogy joga és kötelessége vezetőit megválogatni s szükség esetén elkergetni. Tapasztalt gyakorlati forradalmár sem írhatta volna le találóbban ezt a fontos folyamatot, és nem fejezhette volna ki sürítettebben, mint az « elkergetni » kifejezéssel!

Százszor igaza volt Bibó Istvánnak, aki a nép lelki felszabadulásában látta egész további társadalmi fejlődésünk szempontjából a legjelentősebbet. És mennyire rokon írásának szelleme azoknak a népi szerveknek a gyakorlataival, amelyek magukhoz ragadják a közfunkciókat, elzavarják a megbízhatatlan tisztviselőt, de mindenképpen maguk alá rendelik a hivatalnokokat, szembeszállnak a főispánnal, s ha kell, a kormányelnök antidemokratikus rendelkezésével! A lélekszabadító nagy történelmi élmény a nép életében, ez az, amit Bibó *az emberi méltóság forradalmának* nevez. Szerinte az egyetlen forradalom: nincs társadalmi-gazdasági fejlődés időszakához kötve, de le kell zajlania, hogy valamely országban demokráciáról beszélhessünk. « Nyugaton ez régebben és véglegesen lezajlott (...) Keleten azonban nem régen zajlott le s bár a régi világ visszatérése — Oroszországban legalábbis — immár nem fenyeget, az árnyéka még erősen rávetődik a jelenre. »

Ezek a megállapításai több tekintetben nagyon is vitathatók. A cél azonban, amit az emberi méltóság forradalma elé állít, az tartalmában a társadalmi-gazdasági viszonyok olyan gyökeres átalakítását feltételezi, amely az egyén szabadságán alapuló szabad közösségeket teremt, és megfordítva, az ilyen közösségek garanciái az egyén szabadságának és szabad fejlődésének.

A kor nagy társadalmi problémája éppen az: milyen termelési-tulajdoni viszonyok azok, amelyek nem ellent-

mondanak, de megfelelnek a közösség és az egyén szabadságának, ami nélkül tartósan nem lehet szó emberi méltóságról. Sem Keleten, sem Nyugaton. Mert ugyan mivé lett az ember méltósága az 1789-es és az 1917-es győztes, nagy forradalmak nyomán?

A hajlott hátaikat kiegyenesítő, a népet saját erejének tudatára ébresztő forradalom áll Bibó politikai gondolkodásának középpontjában. De mit lehet tenni a háború utáni Magyarországon, ahol hiányoznak a forradalom feltételei? A lakosság többsége nyugalmat, rendet, konszolidált viszonyokat kíván s nem forradalmat. A többség félelme a proletárdiktatúrától, amelyet a kommunista párt hibás taktikája is fokoz, az 1945-ös változás alapján álló demokratikusan gondolkodó birtokos rétegeket hangukulatilag a reakcióval egyesíti. Az erősödő kommunistaellenesség a demokrácia nagy veszedelme, mert a választóvonalat a demokrácia táborán belül húzza meg, holott a félelem hatására reakciókat kellene leválasztani a reakciósoktól. Ez a veszedelem, a demokratikus koalíció válsága, az erősödő polarizáció fenyegeti a félbemaradt forradalom folytatását. A forradalmi átalakulás érdekében fenn kell tartani a koalíciót, ki kell szélesíteni a demokrácia táborát, ha kell, annak árán is, hogy a fejlődés üteme meglassul. Mert az adott viszonyok között ez az egyedüli lehetőség a demokrácia megmentésére. Ez Bibó gondolatmenetének lényege.

Mit ajánl? A *történelmi kompromisszum* sajátos módját. Szakítás és leszámolás helyett — ami akár a « többség » győzelmével, akár a kisebbség diktatúrájával végződne, mindenképpen a demokrácia veresége lenne — egyezzenek meg a szembenállók. Határolják el a társadalmi létnek azokat a területeit, ahol folytatni, sőt fokozni kell a félbemaradt radikális változás tempóját. S jelölik ki a konszolidáció területét is, hogy megnyugtassák és tartós együttműködésre megnyerjék a biztonságot és jogrendet kívánók, a fontolva haladó demokraták döntően birtokos rétegeit. *Ezt a kompromisszumot nevezi Bibó határolt és tervezett forradalomnak.*

Álljunk meg egy pillanatra. Bibó politikai gondolkodásának és személyiségének karakterisztikus vonásával

találjuk magunkat szembe. Hogyan fér meg gondolkodásában a forradalom igenlése és a messzemenő kompromisszum kötésére való készség, ahogyan 1945-ös és az 1956-os fellépése is mutatja?

Bibó forradalmár demokrata. A radikális átalakulástól nem fél, de óhajtja. Természetesen a többség forradalmát, a lélekszabadító nagy cselekedetet. Az ő forradalmának középpontjában az ember áll, az átlagember szabadsága és méltósága s ennek garanciája: a nép uralma. A kisebbség forradalma, különösen a törpe kisebbségé, távol áll tőle, mert diktatúrára vezet, félelmet és közönyt szül, tönkreteszi a nép karakterét.

Da ha késik ez a forradalom, hiszen időhöz nem kötött, nem adja fel az ügyet. Leszáll az ideák világából, gyakorlatias lesz. Azt kutatja, hogyan lehetne a kedvetlen belső és külső körülmények ellenére, az adott viszonyok között előre vinni a közösség és az egyén szabadságának ügyét. Ha nem lehet egyszeri nagy nekirugaszkodással célt érni, meg kell kísérelni lépésről-lépésre.

Évtizedek tapasztalatával gazdagabban ámulva állapítjuk meg, hogy milyen jól jelölte ki Bibó a társadalmi létnek azokat a területeit, ahol a demokrácia szempontjából a legfontosabb lett volna a gyökeres változtatás.

Legelőbb a közügyek intézésének két, szorosan összefüggő problémakörét említi: a közszolgálatot és az önkormányzatot. A demokratikus fejlődés legkritikusabb pontjának tartja ezeket, mert « A magyar nép számára a valódi, megalapozott demokrácia azzal kezdődik, hogy ennek a hatalmi szervezetnek az összeomlását megtapasztalja, és a maga igazgatását tartósan a saját kezébe vegye. »¹⁰ Nem kevesebbet akar, mint hogy uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet « szolgáló apparátussá tegye ».¹¹ Valóban ez volt és maradt is a demokratikus átalakulás ugrópontja Magyarországon. E tekintetben Bibó híven fejezi ki és képviseli a népmozgalom legátfogóbb törekvését.

Szószólója volt a közhatalom gyakorlására emelt népi igénynek tekintetben is, hogy a bár csak helyi, de valódi önkormányzatban látta az egyedüli biztosítékát annak, hogy « a magyar nép nagy tömegei (...) közvetlenül és

közlelről birtokba tudják venni a maguk feletti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit ». A Belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetőjeként két év során azt tapasztalta, hogy « Igazi demokratikus fordulat ott következett be, ahol a különféle pártokból és egyéb szervekből alakult nemzeti vagy egyéb bizottságok, melyek a közösség legjobb erőit képviselték, a közigazgatás irányításának konkrét kérdésével kerültek szembe és birkóztak meg (...) közvetlen és folyamatos közigazgatási feladatvégzést valósítottak meg. Ezekben a keretekben folyt igazi politikai művelődés. »¹² S a népmozgalom legfontosabb tapasztalatát összegzi a jövőre vonatkozóan: « A probléma igazi megoldása nyilván csak az lehet, ha a legerősebben nekilátunk annak, hogy a demokratizálható községvezető és szakszerűnek megmaradó irodai funkciót egymástól elválasztjuk, és az irodai funkciót a községvezetésnek alárendeljük. »¹³ Valóban itt kezdődik a népmozgalom, ahogyan a népi és nemzeti bizottságok tevékenységükkel száz és száz helységben kifejezésre jutatták.

1945-ben a népmozgalom igénye a közhatalom gyakorlására *általában* nem lépte túl a helyi irányítás és igazgatás keretét. De azért alakultak és működtek bizottságok, amelyek nagyobb igazgatási egységre kiterjedően gyakorolták a hatalmi funkciókat. És számos dokumentum szól arról is, hogy az egyes nemzeti bizottságok gyakorolta hatáskör kiterjedt a központi hatalom ellenőrzésére. Megtagadták a kormány antidemokratikus rendelkezéseinek végrehajtását, vagy éppen megváltoztatták őket. Rendezetlen formák között ugyan, de a közhatalom helyi gyakorlásán messze túlmutató igény jelentkezett ezekben az esetekben.

Mivel magyarázható, hogy Bibó írásaiban nem szerepelnek ezek a jövőbe mutató, 1956-ban már nem elszigetelten és nem is kiforratlanul jelentkező törekvések, amelyek áthatják a magyar társadalmat, különösen a magyar munkásosztályt? Feltételezzük, hogy azért nem, mert a társadalomigazgatás gyökeres reformját a koalíciós pártok uni sono elutasították volna, s így nem illett Bibó tervezett és határolt forradalmának koncepciójába.

Már nehezebb megválaszolni, hogy a helyi kereteket meghaladó társadalmi öngazgatásra emelt igény miért marad említés nélkül 1956-os, 57-es írásaiban?

S milyen jó helyeken keresi Bibó István a demokratikus jövő további tartós biztosítékait! Gyökeresen megreformált közoktatást sürget, hogy alázatos alattvalók helyébe öntudatos nemzedékek lépjenek. A gazdaságban pedig új, szabad, emberhez méltó társulások mielőbbi kifejlesztését kívánja, s erre — ahogyan pártjának vezetői is — a szövetkezeti formát tartja alkalmasnak. Ezek — mutatis mutandis — ma is érvényes, kitűnő meg-látások.

Miért utasították el, hallgatták agyon, maradt visszhangtalan Bibó javaslata? Mert azok, akiktől terve megvalósítása függött, egészen másként gondolkodtak, maguktól idegennek, céljaik szempontjából veszélyesnek érezték. Láttuk, hogyan gondolkodtak a demokráciáról, milyen egyértelműen utasították el a nép igényét a közhatalom gyakorlására, mennyire egységesek voltak kommunisták, kiszgazdák, szociáldemokraták a dolgozó társadalom felett álló igazgatási rendszer helyreállításában. A kizárólagos hatalom megszerzése volt tevékenységük iránytűje, a « mi jobb nekünk » volt a mérce, nem pedig a népuralom szilárd megalapozása, a félbemaradt forradalom folytatása. Emellett a külviszonyok is Bibó tervének ellenében fejlődtek. Az önállóságát veszített ország csak egyik hadszíntere lett nagy nemzetközi erő — egyelőre, ki tudja meddig, még nem fegyveres — összecsapásának. A világ a polarizáció irányába haladt.

Bibó mindezt ne látta volna? Aligha. Miért ismétli és fejti ki újból és újból, a megszállottak konokságával a maga felfogását? Mert él benne a remény, hogy a kiszgazda és kommunista, de a többi pártban is ott vannak azok a társadalmi erő, akik, mint ő, tudják, hogy a demokratikus koalíciót *muszáj fenntartani*. Azt hiszi, kétségek között is azt reméli — miért is beszélne « második koalícióról »! —, hogy túlsúlyban vannak vagy lesznek a pártokban azok, akik — mint ő — a békekötés előtt álló nemzet és a demokratikus átalakulás nagy ügyét

tekintik, « csendesen, de alaposan » megszabadítják pártjaikat azoktól, akik a polarizáció vészhozó tüzét szítják, s összefognak a nagy reformpolitika közös platformján.

Minden demokratához szól, hozzájuk elsősorban. Nekik kíván segíteni. Lejön a demokrácia őrtornyáról, hogy gondolatainak közlésével tevőlegesen előmozdítsa a félbemaradt forradalom véghezvitelét. A hatalmi pozícióért versengő pártok között egy új szemlélet hirdetőjeként jelentkezik. A részérdeket — gyakran önmagukat is áltatva — « a nemzet », « a dolgozó nép » egyetemes érdekévé hamisító pártvezérekkel szemben, ő az egésze tekint és lelkiismeretét követve megkísérli azt, amit csaknem lehetetlennek tart maga is.

Miből ered szívós hite, konok kitartása, ragaszkodása koncepciójához, amelyet irreálisnak ítélték akkor is, s amely politikai naivitásnak látszik ma is sokaknak, olvasóinak szélesedő körében? Nemcsak a felismerésből, hogy « az emberi méltóság forradalmá »-nak győzelméhez az adott helyzetben nem vezet más út. De Bibó személyiségéből, szelíd természetéből is, amely előnybe helyezte a méltányosságon alapuló megegyezést a más érdekűekkel, a másként gondolkodókkal való leszámolásnál. Az emberi értelemben vetett rendíthetetlen hitéből, amely a felvilágosodás korának nagy gondolkodóihoz hasonítja. Történelemszemléletéből, amely elutasította az osztályellentétek objektív kibékíthetetlenségéről vallott felfogást.

A történelem nem igazodott Bibó koncepciójához. Am igazolta egész magatartását.

JEGYZETEK

1. Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, 1969. 90-91. o. Molnár János a választások eredményét azzal magyarázza, hogy « a választási kampányt erkölcsi nyomás, nagy demagógia, fenyegetések kísérték ». A munkásokban félelem és zavarodottság volt. Ennek a magyarázatnak ellenmond, hogy általában titkosan szavaztak, s az időben a rendőrség már sorra-másra tartóztatta le a munkástanácsok vezetőit.

2. A tanulmánynak az 1945. évi népmozgalomra vonatkozó megállapításait részletesebben kifejtve és dokumentálva az olvasó a *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-47.* I. fejezetében megtalálja. Akadémiai Kiadó, 1969. A nemzeti bizottságokról anyagfeltáró jelentőségű Balázs Béla *Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945-46* című munkája.

3. *Néplap.* Debrecen, 1944. XII. 31.

4. Révai József: *A magyar népi demokrácia jellege; A népi demokrácia kérdései; Das neue demokratische Ungarn.*

5. 14/1945 M. E. sz. rendelet *Magyar Közlöny* 1945. I. 5.

6. 15/1945 M. E. sz. rendelet.

7. *Népszava.* Debrecen, 1945. II. 21.

8. P. I. Archivum. 2/19-16. A hivatkozások Rákosi Sándor-Szabó Bálint: *A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében 1945 elején* című tanulmányán alapulnak. *Párttörténeti Közlemények* 1967. 1. sz.

9. Bibó István: *A magyar demokrácia válsága. Valóság.* 1945. 2-4 sz.

10. Bibó István: *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz.* 1946. 2. sz.

11. Uo.

12. Uo.

13. Uo.